

یاوستت عصمی و هنر خوشنویسی

دکتر بدیع الله دبیری نژاد
استادیار دانشگاه اصفهان

خط خوب ای برادر دلپذیر است
چو روح اندر تن برنا و پیر است
اگر منعم بود آرایش اوست
وگر درویش او را دستگیر است

با توجه باهیتی که پیشینیان ما بخوشنویسی میدادند و کم مهری ناگفتنی که امروز نسبت باین هنر موجود است زود باشد که این هنر از جرگه هنرهای زیبای ما رخت بر بندد و بدیار نیستی رهسپار گردد و لرزه و شکستی جبران ناپذیر بر بیگر زبان و ملیت و ادبیات و هنرهای ظریفه ما وارد شود.

پیشرفت و ترقی هر ملتی باترویج علم و هنر نسبت مستقیم دارد که آن نیز در نوبه‌ی خود مربوط بگفتار و کتاب است از اینرو باید رهبران قوم برای سوق دادن ملت براه ترقی و تعالی توجهی کامل بزبان و خط ایرانی بنمایند. جای بسی خوشوقتی است که در پهنی سرزمین وسیع ما افرادی از گذشته تا بامروز به خوشنویسی توجهی کافی داشته‌اند و همواره به ترجمه‌های کارنامه‌ی خطاطان و خوشنویسان پرداخته‌اند و دست به تألیفات و تصنیفات سودمند و تذکره‌های مفید زده‌اند که میتوان افرادی نظیر میرزا مهدیخان سنکلاخ مؤلف تذکره الخطاطین^۱ و دانشمند بزرگ حاجی میرزا عبدالمحمدخان مؤدب السلطان ایرانی، مدیر چهره‌نمای مصر و تذکره‌ی خوشنویسان غلام محمد هفت‌قلمی دهلوی^۲ و علی‌راجه‌یری مؤلف تذکره‌ی خوشنویسان معاصر، و ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی مؤلف خط خطاطان و تذکره‌ی خوشنویسان میرزا هدایت‌الله لسان‌الملک سپهر و خط و خطاطان تألیف میرزا حبیب اصفهانی و خط و سواد مجنون‌بن محمود رفیعی را نام برد. و همچنین توجهات استاد بزرگوار دکتر مهدی‌بیانی که از اجلته‌ی فضلا و علما و خوشنویسان ایرانت و همواره به فراهم آوردن آثار خوشنویسان و خطاطان ایرانی و اسلامی توجه داشته‌اند و با گردآوری نمونه‌های خطوط

هنر خوشنویسی یکی از هنرهای برجسته‌ی ایرانی است که در گذشته با پیدایش و کوشش هنرمندان خوشنویس همواره راه پیشرفت و تکامل را پیموده است. بررسیها و پژوهشهای تازه نشان میدهد که در عصر تکنیک فضا نه تنها هنر خوشنویسی پیشرفتی نکرده، بلکه دچار گونه‌ی واگشت و پس افتادگی گردیده است و دیگر مردم آنطور که باید دوستار فرا گرفتن خوشنویسی و خواستار زیباییهای این هنر نمیباشند و یا دست کم روی کار آمدن افزار و ماشینهای جدید نگارش توجه باین هنر را از میان برداشته است.

هنر خوشنویسی و حسن خط از دیرباز مورد توجه بود و کار کسانی که در خوشنویسی کوشی بکار نمیبردند مورد نکوهش واقع میشد، چنانکه نورالدین عبدالرحمن جامی ضمن سفارش خوب و خوش نوشتن بناپسندی کار بد خطاطان نیز اشاره کرده و گوید:

حرفی که بخط بد نویسی
در وی همه عیب خود نویسی
در خوبی خط اگر نکوشی
از بهر خدا نه تیز هوشی

اهمیت خط خوش باندازه‌ی بود که آنرا نصف علم میدانستند و میگفتند «الخط نصف العلم».

توجه و عنایت بزرگان و دانشمندان روزگار گذشته بخط فراوان بود و درباره‌ی آن سخنها گفته و چیزها نوشته‌اند. از جمله شاعر معروف اصفهانی صائب شیرین سخن دیدن خط خوش را بهتر و بالاتر از خواندن گفتارهای سودمند میدانده که آن خط خوش گویا و نمایانگر آنهاست.

چشم در صنع الهی باز کن لب را بیند
بهر از خواندن بود دیدن خط استاد را
شاعر دیگری گوید:

خوش کتابخانه‌ی سلطنتی مجموعه‌های سودمند به یادگار گذاشته‌اند درخور تحسین فراوان است.

ظهور ابوعلی محمد بن علی بن حسین بن مقله^۱ در قرن چهارم هجری و شاگردان او نظیر: اسماعیل بن حماد جوهری مؤلف صحاح اللغة، محمد بن اسماعیل بغدادی، ابواسحق ابراهیم بن هلال صابی مؤلف کتاب التاج و شمس المعالی قابوس بن وشمگیر و بالآخر برادرش ابو عبدالله حسن بن علی بن مقله و پیدایش و اختراع اقلام گوناگون در این عصر و ظهور ابوالحسن علاءالدین علی بن هلال مشهور به ابن بواب ملقب به قبله‌الکتاب در قرن پنجم هجری و شاگردان و پیروان شیوه‌ی کتابت او نظیر محمد بن موسی بن علی شافعی، ابوالحسن مهارین مرزویه دیلمی شاعر، ابویوسف محمد بن اسماعیل گلپایگانی، ابوالفضل خازن، اسمعین ابوالمعالی کاتب مصری، محمود کاتب، تاج‌الدین کاتب و بسیاری دیگر در ترویج هنر خوشنویسی با تألیفات و تصنیفات فراوانی که در مورد قواعد خط و شیوه‌ی نگارش آن و نوع قلم و خط آن فراهم آورده‌اند هنر خوشنویسی پیشرفته‌ای کرده که جا دارد در فرست دیگر در پیرامون هریک از آنان مفصلاً سخن گفته شود.

با آشنایی کوتاهی که درباره‌ی خوشنویسی و اهمیت آن در ایران بدست آمد اینک شرح حال و آثار برجسته‌ی یاقوت مستعصمی که از بزرگان و خوشنویسان بنام است میبپردازیم: پس از این مقله و ابن بواب، یاقوت معروفترین خوشنویسان است که با ظهور وی سایر خوشنویسان جلوه‌ی نو کرده‌اند. جمال‌الدین ابوالمجد یاقوت بن عبدالله مستعصمی که بعدها بوی لقب قبله‌الکتاب دادند از نوادر و نوابغ قرن هفتم است. وی مردی ادیب و عالم و فاضل و شاعر بوده است و یکی از فضلا در حقیقت گوید: «اول من نقل الخط الکوفی الی الطریقۃ العراقیه این مقله ثم جاء ابن بواب وزاد فی تعریب الخط و ابداعه ثم جاء یاقوت المستعصمی الخطاط و ختم فی الخط و اکیله و ادرج فی هذا البیت جمیع قوانین».

یاقوت پایه‌ی خط را بجایی رسانید که قبل از وی کسی بآن نزدیک نشده بود. از اینرو او را مستعصمی گفته‌اند که وی غلامی بود از بزرگان المستعصم بالله سی و هفتمین و آخرین خلیفه بنی عباس (۶۴۰ - ۶۵۶) که در دار الخلافه به تربیت وی پرداخته بود و بهمین وجه یاقوت خود را منتسب به «مستعصم» کرده پیوسته در رقبا خود را «مستعصمی» یاد کرده است.

خلیفه وقتی در وی آثار استعداد خوشنویسی و کمالات و فنایلی و ملکات پسندیده دید به پرورش او همت گماشت ابتدا نزد عبدالؤمن بن صفی‌الدین ارموی (یا صفهانی) و بعد نزد شیخ بن جیب، مشق خط کرده و بعضی معتقدند ابتدا در نزد زینب شهید^۲ و ولی عجمی تعلیم خط گرفته روا نیست زیرا که زینب سال ۵۷۴ و ولی سال ۶۱۸ درگذشتند و در آن تاریخها

یاقوت متولد نشده و یا در صورت تولد در سنین کودکی بوده است. اینکه وی را طویل‌العمر دانسته و گویند ۱۸۰ سال زیسته سهو است و این اشتباه از آنجا حاصل گردیده که آثاری با رقم «یاقوت» دیده‌اند که تاریخ آنها را با دوره‌ی زندگی یاقوت مستعصمی وفق داده و سن او را بالا برده‌اند در صورتیکه این قبیل آثار از دو یاقوت^۳ دیگر که مقدم بر یاقوت مستعصمی بوده‌اند میباشند و باین یاقوت نسبت داده‌اند و سن او را بهمین میزان سنجیده‌اند ولی اینکه بعضی سن او را ۸۹ سال دانسته‌اند صحیح بنظر میرسد.

یاقوت معاصر اباقاخان مغول بوده و در زمان حکومت وی (۶۶۳ - ۶۸۰) چهار تن از بزرگان علم و هنر شهرت بسزائی داشتند و در فنون مختلفه نظیر ویدیلی نداشتند. نخست حکیم افضل خواجه نصیرالدین توسی در علم و حکمت بود که هنگام هلاکوخان در سال ۶۵۱ پاو ملحق گشت و در انهدام

- ۱ - مقدمه‌ی کتاب تذکره‌ی خوشنویسان معاصر تألیف علی‌راجه‌جیری ص ۶ - ۷.
- ۲ - این کتاب مشتمل بر شرح حال خوشنویسان و مطالبی درباره‌ی خط است و آنرا در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار نوشته است.
- ۳ - نگارنده مدت یکسال و چند ماه عیبت تذکره‌ی مزبور را مورد مطالعه و مقابله با سایر تذکره‌ها قرار داده و بزودی با اضافات و اصلاحات و شرح کافی و ترجمه فارسی مقدمه‌ی انگلیسی آن بچاپ خواهد رساند.
- ۴ - سعدی بر حقیقت گوید: کاش بودی این مقله در حیات تا بمالیدی خطت بر مقلتین و همو گوید: اگر این مقله دگر باره در جهان آید چنانکه دعوی معجز کند بحر مبین بآب زر نتواند کشید چون تو الف بسیم حل نگارد بسان نثر توسین * * * فصاحتی سبحان و بخت این مقله و کله لقمان و زهد این ادهم انا اچمت للمرو المر مفسل فلیس له قدر بقدر درهم رک. تذکره‌ی خوشنویسان معاصر تألیف و نگارش علی‌راجه‌جیری.
- ۵ - زینب شهید دختر احمد مفرح ابری ابیوردی خراسانی بود و به طبع کمالات گوناگون آراسته و در فنایلی و حسن خط از مردان گوی سبقت ربوده و در فصاحت لسان و حلوت بیان مشهور و معروف بوده قطعات و مرثعات نیکویی نگاشت. وی استاد یاقوت بوده است. وی سن ۸۰ سالگی سال ۵۷۴ درگذشت.
- پیدایش خط و خطاطان عبدالحمید خان ایرانی.
- ۶ - امین‌الدین یاقوت موسی مملوک ملک‌شاه سلجوقی (۴۶۵ - ۴۸۵) و مذهب یاقوت بن عبدالله رومی که در سال ۶۳۴ فوت کرده و احتشالا برخی از قرآنها که نسبت نگاشتن آنها را بیاقوت مستعصمی میدهند باید بخط یاقوت‌های فوق‌الذکر باشد.

کرده است و ابن الفوطی که خود از خوشنویسان بنام و در سرعت کتابت و ملاحظت خط معروف است از معاصرین یاقوت مستعصمی بوده و البته قول وی در این باب حجت است. یاقوت در طول عمرش قرآنها و مرقعات و قطعات بسیار گرانقیمت نوشته که در کتابخانه‌های معروف جهان موجود است.

وفات یاقوت در شهر بغداد اتفاق افتاد و در جوار قبر احمد بن حنبل بخاک سپرده شده است.

یکی از شعرا در تاریخ مرگ یاقوت گفته:

یاقوت جمال دین شدی اهل هنر

در صبح خمیس سادس شهر صفر^۹

در سبعه و ستین بد و ستانه

گر دار فنا با آخرت کرد سفر

یاقوت را علاوه بر خوشنویسی به تندنویسی نیز ستوده و بعضی گفته‌اند که ۳۶۴ قرآن را بخط وی دیده‌ایم^{۱۰}. یاقوت گذشته از زیبایی خط و خصائص گوناگون که در حجتش گفته‌اند زمانیکه این‌مقاله بیضاوی شیرازی خط کوفی را بعراق آورد و ابن بواب آنرا اعراب و اعجام نمود، یاقوت آن خط را تکمیل کرده و تمام دستوره‌های آنرا در یک قطعه شرح زیر گنجانیده:

صعود و تسمیر ترول و ارسال^{۱۱}

با ظهور یاقوت مستعصمی خطوط متنوع اسلامی ثابت گردید و هم از زمان او اقلام متداول به خطوط ششگانه محدود شد که آنها را «اقلام سه» یا «خطوط اصول» گویند و عبارتند از ثلث، ریحان، رفاع، نسخ، توقیع، محقق، چنانکه در تاریخ تکامل خطوط اسلامی مشاهده میشود از این زمان (زمان یاقوت) تا مدتی قریب یکقرن ذکری جز از اقلام سه نشده است.

از اقلام ششگانه فوق‌الذکر پنج قلم را بخط یاقوت دیده‌اند و گمان میرود که یاقوت خط ثلث و ریحان را از سایر اقلام خوشتر مینوشت و خط نسخ او براتب از خط ثلث او فروتر است. ولی از اینجهت که وی نخستین بار خط نسخ جدید را مشخص و معرفی نمود و راهنمای خوبی برای خوشنویسان خط نسخ گردیده بسیار مهم است گرچه غده‌ی معتقدند که شاگردان او و کسان دیگری پیدا شدند که براتب خط نسخ را از یاقوت بهتر نوشتند ولی در اقلام ثلث و ریحان کمتر کسی بیایه و مرتبه‌ی استاد رسیده‌اند.

از آثار خطوط یاقوت در کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی ایران و جهان موجود است و ما بذکر بعضی از آنها میپردازیم:

۱- يك قرآن بخط نسخ کتابت با تاریخ ۶۷۴ در کتابخانه‌ی سلطنتی تهران.

۲- يك قرآن بخط نسخ حنفی (ریزه) و سرسوره‌ها بقلم ثلث با تاریخ ۶۳۰ در همان کتابخانه (البته نسبت آن به

یاقوت مشکوک بنظر میرسد زیرا که آنرا بنام خلیفه المستعصم بالله رقم کرده‌اند و در تاریخ ۶۳۰ هنوز ده سال مانده بود تا مستعصم بالله خلیفه شود).

۳- دیوان قطبه‌بن اوس تمیمی بقلم ثلث دودانگ جلی و نسخ، کتابت با تاریخ ۶۵۲ در همان کتابخانه.

۴- قرآنی بخط یاقوت بر سر قبر سلطان سلیم است که تاریخش سال ۶۸۴ میباشد.

۵- کتاب الشهاب بقلم نسخ کتابت و تاریخ ۶۹۰ در همان کتابخانه.

۶- گلستان سعدی اندازه ۳۱۵×۲۲۰ میلیمتر جلدخزری مذهب منتش اندرون سوخت معرق مذهب - کاغذ بغدادی دو صفحه اول متن وحاشیه مذهب مرصع عالی - صفحه‌ی آخر تماماً مذهب - بعضی صفحات متن وصال شده عبارات ساقط، خط متن کتاب نسخ کتابت عالی و عنوانها ثلث دودانگ جلی ممتاز با تاریخ ۶۶۸ که بعضی در انتساب آن به یاقوت تردید دارند در کتابخانه سلطنتی. در پایان نسخه: «کتابه العبد الفقیه الی الله الفقیه یاقوت المستعصمی فی اواخر شهر رمضان المبارک من سنة ثمان وستین وستانه، حامداً علی نعمه و معیناً علی نیه محمد وآله و سلماً کثیراً».

۷- قرآنی بخط یاقوت با تاریخ کتابت ۶۵۴ در حمیدیه.

۸- مؤلف پیدایش خط و خطاطان عبدالحمید خان ایرانی گوید «در کتابخانه‌ی معظمه‌ی حکومت مصر که دارای یکصدویست و هفت هزار کتب فارسی و عربی و ترکی و اروپایی است قرآنی بخط یاقوت دیده‌ام. چنانچه در کتابخانه عامره یگانه فاضل مدقق و ادیب شاعر نایب محقق جناب نورالدین بیگ مصطفی ارفاوردی که در لغات سه‌گانه‌ی ترکی و فارسی و عربی مشبحر بوده نگارنده قرآنی بخط یاقوت دیده‌ام»^{۱۲}.

۹- صحیفه‌ی سجاده‌ی بقلم نسخ کتابت و تاریخ ۹۶۴ در کتابخانه سلطنتی تهران.

۱۰- تعلق.

۸- کمال‌الدین ابوالفضل عبدالرزاق بن احمد بن عمر بن ابوالعالی محمد بن احمد بن محمد بن ابوالعالی فضل بن عباس بن عبدالشهن معز زاده مروزی بغدادی اخباری کاتب مورخ حنبلی این السابونی معروف به ابن الفوطی متولد ۱۷ محرم ۶۴۲ و متوفی در محرم ۷۲۳ است.

۹- ۶۶۷ هجری.

۱۰- در کتاب خط و خطاطان تألیف ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی صفحه‌ی ۷۹ سطر آخر چنین آورده شده است: یاقوت بیش از هزار قرآن نوشته و در کتاب پیدایش خط و خطاطان تألیف عبدالحمیدخان ایرانی یک هزار و یکدانه قرآن ذکر شده است صفحه‌ی ۱۷۲.

۱۱- اصول و ترکیب کراس و نسبة: صعود و تسمیر ترول و ارسال (یاقوت).

۱۲- صفحه‌ی ۱۷۳.

۱۰ - قرآنی به خط نسخ در مجموعه آثار خوشنویسان آقای محمدعلی کریمزاده در پایان نسخه «کتابه تضعیف عبادالله تعالی یاقوت المستعصمی فی سنة تسع وثمانین وستائه حامداً لله تعالی نعمه ومصلياً علی نبیة محمد وآله» .

۱۱ - قرآنی بخط یاقوت در جامع ایاصوفیه با تاریخ کتابت ۶۵۴ .

۱۲ - منتخب اشعار عربی بقلم نسخ و تاریخ ۶۹۱ در کتابخانه سلطنتی تهران .

۱۳ - قرآن پاندازه‌ی ۲۶۳×۱۷۵ جلد روغنی ممتاز کاغذ سمرقندی زرافشان متن وحاشیه جدول و کمند زرین‌دار - چهار صفحه اول متن وحاشیه مذهب - سر سوره‌ها بقلم زر تحریر یافته ، بخط ثلث وخط متن ، نسخ کتابت خفی ممتاز ، رقم یاقوت - تاریخ ۶۳۰ در پایان نسخه «وقوع الفراغ من کتابه هذا القرآن المجید فی شهر ثلاثین وستائه علی ید الضعیف یاقوت المستعصمی و قد کتب فی هذا العالم مفیماً فی المدینة المشرفة بعد ما قضیت ما فرض الله سبحانه وتعالی علی من حج بیت الله الحرام ومواظباً لکتابه هذا القرآن المجید اطاعته لامر سیدی ومولای السلطان الاعظم والخاقان الاکرم مالک رقاب الامم خلیفه الله المستعصم بالله . . .»

۱۴ - دیوان الحادرة بقلم ثلث دودانگ جلی و نسخ کتابت با تاریخ ۶۵۲ باز در همان کتابخانه .

۱۵ - کافیه این حاجب بقلم نسخ کتابت خفی با تاریخ ۶۹۰ در کتابخانه مجلس شورای ملی تهران .

۱۶ - قرآن بقلم ثلث و نسخ با تاریخ ۶۸۰ در کتابخانه ملک تهران .

۱۷ - دیوان الحادرة و دیوان ابی المعجن ثقفی بقلم ریحان ، ثلث ، نسخ ، رقاع و تاریخ ۶۸۴ - ۶۸۱ در کتابخانه ایاصوفیه اسلامبول ترکیه .

۱۸ - قرآن بقلم نسخ ریحانی کتابت با تاریخ ۶۷۶ در کتابخانه دانشگاه اسلامبول .

۱۹ - سه قرآن بقلمهای ثلث ، ریحان ، رقاع و توقیع با تاریخهای ۶۸۵ - ۶۹۳ در موزه آثار ترک اسلامبول .

۲۰ - قطعات منفرد متعدد در کتابخانه‌های ایران ، اسلامبول و رامپور هند و مجموعه‌های خصوصی .

۲۱ - ادعیه ایام هفته پاندازه ۲۰×۱۸۵ جلد میشن ترنج و نیم ترنج ، منگنه‌ی منقش اندرون ترنج سوخت معرق -

کاغذ سمرقندی حاشیه شعیر سازی مذهب بین الطورطرا اندازی یک سر لوح مذهب مرصع عالی خط ثلث کتابت ممتاز - رقم یاقوت - تاریخ ۶۹۳ پایان .

«کتابه یاقوت المستعصمی فی شهر سنة ثلث و تسعین وستائه حامداً لله» ۱۴

۲۲ - چند مرقع و قطعه بقلمهای ثلث ، ریحان ، نسخ ، رقاع ، توقیع در کتابخانه سلطنتی .

۲۳ - قرآن بقلم ریحان و سر سوره‌ها بقلم رقاع و ثلث با تاریخ ۶۸۵ در موزه ایران باستان .

۲۴ - قرآن بقلم ثلث کتابت خفی در بقعه مولانا جلال‌الدین قونییه ترکیه .

۲۵ - ادعیه بقلم ثلث و نسخ با تاریخ ۶۸۲ که این نسخه بعدها بتملک مبارک شاهین قطب شاگرد وی درآمد است در کتابخانه ایاصوفیه ترکیه .

۲۶ - قرآن بخط نسخ کتابت سر سوره‌ها بقلم ثلث با تاریخ ۶۸۲ در مجله‌ی سالار جنگ هندوستان .

از معارف شاگردان بلاواسطه یاقوت که تالی سبک استاد در خوشنویسی بوده‌اند میتوان :

مولانا عبدالله ارغون ، مبارک‌شاهین قطب ، ناصرالدین متعلیب ، یوسف خراسانی ، شیخ احمد سهروردی ، یحیی صوفی ، میرحیدر گنده نویس را نام برد که هر یک از آنان در پیشرفت و ترقی هنر خوشنویسی گامهای مؤثر و مفید برداشته شهره آفاق گردیدند . یکی از شعرا در حق یاقوت گوید :

به کرد گل خط از عنبر نوشتی
باط حسن خوبان در نوشتی
کسی بالاتر از یاقوت ننوشت
تو از یاقوت بالاتر نوشتی

در پایان این مقال با آوردن سخنی از یاقوت باین بحث خاتمه میدهیم .

«اعلم ان الخط مخفی فی التعليم الاستاد وقوامه بکثرة المشق و ترکیب المركبات و ترک المنهيات و صفاته بصفا الباطن و حسنه بحسن نیة» . پایان

۱۳ - صفحه چهار فهرست نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی ایران نگارش دکتر مهدی بیانی استاد دانشگاه تهران